СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛОГІЗОВАНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Остроушко О. А. Структурно-семантична та функціональна своєрідність українських діалогізованих замовлянь.

У статті окреслено структурно-семантичні й функціональні особливості українських діалогізованих замовлянь. Ці особливості зумовлені магічно-практичним призначенням замовлянь, своєрідністю світоглядної системи, у межах якої створюються та побутують магічні заговірні тексти.

Ключові слова: замовляння, структура тексту, магічний світогляд.

Остроушко О. А. Структурно-семантическое и функциональное своеобразие украинских диалогизированных заговоров.

В статье рассмотрены структурно-семантические и функциональные особенности украинских диалогизированных заговоров. Эти особенности обусловлены магическим практическим назначением заговоров, своеобразием мировоззренческой системы, в рамках которой создаются и функционируют магические заговорные тексты.

Ключевые слова: заговор, структура текста, магическое мировоззрение.

Ostroushko O. A. Structural-semantic and functional peculiarities of Ukrainian folk charms with dialogs.

The article is devoted to the semantic, structural and functional peculiarities of Ukrainian folk charms with dialogs. These peculiarities are provoked by task, magic function of folk charms, by original of world outlook system which magic texts are created and used in.

Key words: folk charm, text structure, magic word outlook.

Замовляння являють собою усталені відтворювані текстові структури магічно-практичного призначення. Це один із найдавніших фольклорних жанрів, зароджений ще в надрах магічного світогляду, поза межами якого ці тексти втрачають будь-який смисл, видаються алогічними, дивними, незрозумілими. Замовляння певною мірою й лякають, оскільки навіть поверхо́ве їх прочитання створює враження дотичності до невідомого, а тому й, можливо, небезпечного світу, де речі й персонажі живуть і взаємодіють за своїми законами, відмінними від законів звичного світопорядку. Світоглядні чинники визначають семантику лексем, закономірності їх сполучуваності, структуру текстів, особливості побутування. Збирання й вивчення

замовлянь, започатковане ще в середині ХІХ ст., пожвавилось в другій половині ХХ ст., причому в дослідженнях і фольклористів, і мовознавців світоглядний аспект посідає важливе місце (наукові розвідки В. Антонюк, Г. Барташевич, М. Новикової, О. Остроушко, О. Павлова, О. Свиридова, В. Харитонової та ін.).

За структурними особливостями українські замовляння можемо поділити на дві групи: однофразові й кількафразові. Перша група – це тексти, що складаються з одного висловлення, співвідносного з реченням (у ряді випадків – з комунікатом, що не є реченням). Кількафразові ж тексти замовлянь можуть містити функціонально рівноправні та функціонально нерівноправні компоненти.

На відміну від замовлянь-діалогів, у яких усі висловлення тексту є окремими репліками співрозмовників або входять до складу цих реплік, діалогізовані замовляння обов'язковим компонентом своєї структури мають висловлення, що функціонують поза репліками. Діалогізовані замовляння належать до утилітарної групи лікувальних замовлянь.

Виділяємо два різновиди діалогізованих замовлянь. Першу групу складають тексти з наявною конструкцією прямої мови. Подібні утворення повідомляють про ряд дій, виконуваних магичною істотою, зокрема й про дію мовленнєву – виголошення певної магичної формули, яка і є власне прямою мовою. Ця синтаксична конструкція виступає смисловим центром замовляння: *Йшов святий Петро і святий Павло; святий Петро ніс рукавиці, а святий Павло ногавиці. Йшли вони й говорили: “Ці уроки й перелогі чортові між ноги [УЗ, 97]; Йшов Ісус Христос через море, загнав собі дерево в ноги. Став він дерево виймати та й став кров замовляти: “Кров не вода, рікою не біжить” [УЗ, 54].* Безпосередньо прямій мові, як бачимо, передують дієслова мовлення, зокрема дієслова на позначення процесу магичного заговорювання. Магічними діячами, як свідчать приклади, виступають не тільки персонажі християнської міфології, а початкова частина тексту не завжди містить інформацію про його практичне призначення, тоді як пряма мова на це вказує однозначно: *Їхало три попи, а за ними три чорти. Один каже: “Я буду од перелогів шептати”, а другий каже: “Я буду розгоняти”, а третій каже: “Я буду помогати”. А я вас всіх розжену і сам поможу” [Українці, 281]; Тече три річки: водяна, кровяна и смоляна. Водяна каже: течімо; кровяна каже: стіймо, а смоляна: залиймо. Раб Божий Іван [УЧ, 34].* Наведені тексти є структурними варіантами епічних замовлянь, у яких повідомляється про ряд дій, виконуваних трьома магичними істотами.

Другий різновид діалогізованих замовлянь містить модельований діалог. Такі замовляння найчастіше будуються за схемою: повідомлення про пересування магичних істот та їх зустріч (про їх перебування в певному магично відзначеному місці) – питальна репліка діалогу (найчастіше “Куди йдеш?”) – відповідь-інформація про мету пересування (“Йду (що робити?)”). Актуалізується друга репліка діалогу, яка є основною магичною фор-

мулою тексту, передає повідомлення про його практичне призначення й може мати у своєму складі кілька висловлень: *Ішла Божая Мати, зострів Сус Христос, став питати: “Куди ти йдеши, Божая Мати?” – “Іду до скоташептати. Од його кости, од рижкої масти і од його очей і од його плечей. Ізсихаю вас на черета, на болота, де люди не ходять, де й дзвони не дзвонять, де півнячий глас не заходить”* [Українці, 279]; *Їхав святий Гурій на білому коні, і кінь спіткнувся. Стій, мій кінь добрий! Чого ти спотикаєшся, чого потребуєш? Я требую, щоб се більмо тут не було* [Українці, 278]; *Ішла Пречиста понад синім морем і золотим ціпком підпиралася. Назустріч їй святий Петро. “Куди ти, Пречиста, йдеши?” – “Іду туди, де бились три брата, іду кров замовляти.” Рана стулилась, кров повернулась, Пречиста назад вернулась. Амінь!*” [УЗ, 58]. Як бачимо, реплікам не завжди передують дієслова мовлення, а початкове повідомлення мінімальне за обсягом. Важливим синтаксичним засобом зв'язку виступає повтор імені суб'єкта магічної дії в початковому розповідному висловленні (підмет – суб'єкт дії) і в питальній конструкції (звертання – потенційний суб'єкт дії).

Смисловим центром діалогізованих замовлянь, як уже зазначалося, є репліка магічної істоти – ті словесні магічні формули, виголошення яких приписується магічній істоті і які виконують функцію магічного позбавлення від хвороби. Це особливо яскраво виявляється в тих текстах, де ця репліка містить три й більше висловлень. Початкові висловлення за своїм функціональним навантаженням наближаються до зачинів замовлянь: *Святая Мати Божя! Іде Мати Божя з золотим хрестом, золотим мостом. Стрічає її Ісус Христос. – Куди ти йдеши, Мати Божя? – До рожденого, народженого раба Божого (ім'я), бо в нього переляк, у нього перелячище, і переполох, і переполошище, і вроки, і урочище, і продуманий, і насланий, і вітряний. А я вишіптую, я виклинаю, я й вимовляю з його голови, з його серця, з його очей, з його плечей, з його рук, з його ніг, з його жил, з його пажил, з його нігтів, з його піднігтів. Тут тобі не стоять, і тут тобі не бувають, і червоної крові не ссать народженого раба Божого (ім'я). А ти, Іван Богослов, вибери всю худу кров, і винеси на очерета, на болота, де курячий голос не доходить”* [СМ, 20]. Як свідчать приклади, у переважній більшості випадків у діалогізованих замовляннях, записаних у ХХ ст., магічним діячем виступає Мати Божа (у 15 текстах з 25).

Значну групу діалогізованих замовлянь (записи ХІХ ст.) складають замовляння від трясовиці (лихоманки). Початкова синтаксична конструкція цих текстів містить інформацію про зустріч магічних істот, які є уособленнями хвороби, та позитивної магічної істоти: *77 напрасниць і святий Василь* [УЧ, 92], *17 жен та Іван Предтеча* [УЧ, 92], *Іродові дочки й Божя Мати* [УЗ, 88], *77 трясовиць і святий Аврам* [УЗ, 86-87], *12 красних дівиць, царя Ірода дочки, і святий Пахнутій* [ЛіС 1991 №9, 61], *тридев'ять дівок та святий Оврам і його син святий Мусій* [УЧ, 91-92] та ін. Вихідною структурою діалогу є триреплікова – “питання – відповідь – волевияв-

лення”, яка має своєрідне семантичне наповнення. В уста позитивної магичної істоти вкладаються магичні формули заборони хворобі чинити шкідливі дії, формули вигнання хвороби, формули звертання до інших магичних істот – помічників, від яких вимагають виконання певних дій, спрямованих на вигнання хвороби. Базова структура може розростатися за рахунок подальшого розвитку дій та діалогу: *Ішли Іродові дочки на світ охрещений; зустрічає їх Божая Мати й питає: “Куди ви йдете, Іродові дочки?” – “На світ охрещений.” – “А чого ж ви йдете?” – “Тіла в’ялити, серця сушити, червону кров збавляти й жовту кость ламати раба Божого Івана.” – “Авраме, Авраме, візьми ти сих Іродових дочок, зачини їх залізними дверима й замкни залізними замками, щоб вони на світ охрещений не ходили, тіла не в’ялили, серця не сушили, червоної крові не збавляли й жовтої кості не ламали.”* [УЗ, 88]; ... *Ішов святий Пахнутій шляхом, і назустріч йому дванадцять красних дівиць, Царя Ірода дочки, і поспитав їх святий Пахнутій: “Що ви за дівиці?” Відказували вони йому: “Ми царя Ірода дочки.” – “Куди йдете?” – “Ми йдемо людей мучити, сушити, знобити, розжигати, іменем звати нас: перша вогняна, друга теж, третя легшає, четверта гнотна, п’ята ломотна, шоста жовта, сьома скорпія, осьма суха, дев’ята зноба, десята синя, одинадцята пухла, дванадцята глихотна і денна, сестра їх настарша, щонаймогутніша і щонайпроклятіша.” І взяв святий Пахнутій жезл свій, і взяв, по одній парі брав, і кожній дівиці по сімдесяти ран давав. Тоді вони просились: “Святий Пахнутій, помилуй нас! Куди йти від тебе?” – “Одбіжіть, прокляті, від сього раба хворого на сухий ліс, на жовті піски, до свого царя, Ірода!” – “Відійдем, і хто твою святу молитву читатиме, і того раба Божого повік бігти будемо.” – “Одбіжіть, прокляті, від сього раба Божого!” Амінь.* [ЛіС 1991 №9, 61].

Як бачимо, у розглядуваній групі замовлянь актуалізується предикат пересування (як правило, дієслово “іти”). Цьому сприяє його інверсована позиція на початку висловлення перед називанням діяча, а також лексичний повтор. Пересування магичного діяча має смисл збільшення його буття, його впливовості – корисної чи шкідливої, залежно від атрибутивних характеристик персонажа, – у тій частині простору, куди він прямує. Це пов’язано, як стверджує М. О. Новикова, з рядом світоглядних особливостей. У космічному масштабі заговірного світосприйняття ніщо не з’являється й не зникає, а перебуває безначально й безкінечно: “з’являтися”, “зникати” воно здатне лише на певній ділянці світобудови, в полі зору даної людини (або людей)” [1, 290]. Усі дії, виконувані тим чи тим суб’єктом, є його сутнісною характеристикою: діяння “приходить” і “відходить” зі своїм носієм. Словесна констатація наближення “корисної” магичної істоти – це один із способів збільшення “корисного” буття через показ наростання, посилення наявності у визначеному місці замовляння чудесних суб’єктів та їх атрибутів: “ця наявність притягає, згущує навколо себе “корисне” буття і розганяє, розпорошує буття шкідливих сил” [1, 291].

Відтак пересування “на світ охрещений” Іродових дочок та інших уособлень хвороби – це повідомлення про наявність хвороби, шкідливих сил, оскільки шкідливі, лихі персонажі та їх атрибути концентрують навколо себе, несуть із собою “шкідливе буття”. І призначення замовлянь – послабити цю присутність через словесний показ наближення “корисного”, позитивного персонажа й вигнання уособлення хвороби, лиха тощо: “Вся взаємодія людини з нелюдськими, космічними силами і стихіями зводиться до посилення-послаблення їхньої присутності в ній самій і в наближеному до неї середовищі” [1, 290-291].

Отже, діалогізовані замовляння першого різновиду мають у своєму складі конструкції з прямою мовою, у яких актуалізується пряма мова – словесна магічна формула (як правило, спонукальна чи бажальна), її виголошення приписується магічній істоті. Другий різновид діалогізованих замовлянь структурно є уявним діалогом магічних істот (мовця й магічної істоти) із супровідною розповідною частиною, переважно препозитивною. Діалог містить або двореплікову структуру єдності питання й відповіді, що має на меті вербалізувати мету й призначення замовляння, або триреплікову структуру “питання – відповідь – волевиявлення” з актуалізованою останньою частиною. Вихідні структури можуть ускладнюватися за рахунок подальшого розгортання дій та діалогу.

Список умовних позначень

ЛіС – журнал „Людина і світ”

СМ – Словесна магія українців / [упорядн., авт. передм. В. Фісун]. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 102 с.

УЗ – Українські замовляння / [упорядн. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.

Українці – Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим. та біограф. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.

УЧ – Українські чари / [упорядн. О. М. Таланчук]. – [2-ге вид., стереотип.] – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Література

1. Новикова М. О. Коментар / М. О. Новикова // Українські замовляння / [упорядн. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.